

Opbouwwerk en verzet

Alain Storme

De twee gezichten van opbouwwerk

De dubbelzinnige positie van opbouwwerk in relatie tot verzet is in meerdere beelden aanschouwelijk gemaakt¹: op de naad van leefwereld en systeem (Wildemeersch, 1993); tussen staat en straat (Raspe, 1986); als 'piggy in the middle' (Nauta, 1981). Deze typeringen verwijzen op een eerste betekenisniveau naar vragen over de plaats van het opbouwwerk in een configuratie van actoren. Is het een vertegenwoordiger van de staat in de straat, of omgekeerd, van de straat in de staat? Of neemt het tussen deze magnetische polen een neutrale, intermediaire positie in? Op een tweede betekenisniveau heeft men het over emanciperen en disciplineren (Michielse, 1977); over de contradictorische plaats in relaties tussen klassen (Vandamme, 1981); over zorg en strijd (Vlaamse sector samenlevingsopbouw, 1994); over stabiliseren en destabiliseren (Lorenz e.a., 2011); over de kunst van het mogelijke en de kunst van het onmogelijke (De Bruyne en Van Bouchaute, 2014). Hier probeert men de vraag naar het systeembevestigend dan wel systeembevechtend karakter van het opbouwwerk te thematiseren. Overigens zijn beide niveaus met mekaar verweven voor zover straat/leefwereld en staat/systeemwereld als bronnen van emancipatie en verzet resp. controle en beheersing tegenover mekaar worden geplaatst.

Hoe deze tweeslachtigheid – Michielse sprak ooit van het dubbelkarakter van het welzijnswerk – op te vatten? Is het een en/

¹ Al deze beelden linken we hier gemakshalve aan opbouwwerk. De geciteerde auteurs hadden ook sociaal werk, welzijnswerk en sociaal-cultureel werk voor ogen.

en of een of/of verhaal? Weinigen kleven nog het functionalistisch standpunt aan dat opbouwwerk louter instrument is van controle, disciplineren en beheersing. Tegenover deze negatief deterministische visie, maar hieraan verwant, staat de radicaal utopische die opbouwwerk opvat als hefboom in de strijd voor radicale maatschappelijke verandering. Beide visies hebben gemeen dat ze opbouwwerkpraktijken uit hun maatschappelijke en historische context isoleren. Of men nu de fatalistische kaart trekt dan wel het eigen belang en de eigen mogelijkheden overschreeuwt of oprekt, in beide gevallen ziet men het onvermogen bevestigd: ofwel is het uitgangspunt dat er niks te veranderen valt, ofwel komt men tot de conclusie dat er niks veranderd is.

In plaats van als een dualisme kan men deze dubbelzinnigheid ook denken als ambivalentie, als 2 polen die met elkaar articuleren.

Dubbelzinnigheid zit in het sociaal werk ingebouwd. Het behoort tot zijn DNA, aldus de Canon sociaal werk Vlaanderen (Verzelen, 2009). Zo heeft activering tot werk zowel een emancipatorische ondertoon voor zover het mensen de weg opent naar het 'erbij horen' in de samenleving, als dat het een instrument is in de disciplineren van werklozen. Met andere woorden, opbouwwerk dat zich op de activeringspiste begeeft, wordt geconfronteerd met de spanning tussen zelfontplooiing en inschakeling in maatschappelijke verbanden (Debruyne, 2012). Ook in niet-vulgair marxistische analyses van de positie van het sociaal werk werd deze tweeslachtigheid getraceerd en erkend. De technologische revolutie eist bijvoorbeeld doorgedreven permanente vorming. Dit zou tot verhoging van controle op de arbeid kunnen leiden maar het leidt daarentegen tot toenemende arbeidsdeling en ontwaarding. Voortdurende vorming krijgt daardoor iets contradictorisch: "enerzijds een voortdurende beroepsvorming die vanuit maatschappelijk oogpunt emancipatorisch zou kunnen zijn, anderzijds een vorming die noodzakelijk de arbeider moet aanpassen aan de steeds sterkere onderschikking aan de machine" (Vandamme, 1981, p. 44).

Het dualistisch standpunt houdt wat de beheersende pool betreft onder meer verband met een te simpele voorstelling van de machtsverhoudingen tussen de staat en de straat, als zou het de systeemwereld zijn die in een soort eenrichtingsverkeer de leefwereld 'koloniseert'. Het beeld dat een bepaald beleid boven gemaakt en dan naar beneden geïmplementeerd wordt, klopt niet. Er is veeleer sprake van een wisselwerking waarbij ideeën en praktijken die aan de basis leven uiteindelijk in wetten en reglementeringen hun beslag krijgen. Uitgerekend de inzet van

opbouwwerk levert daar regelmatig illustraties van. Zoals Duyvendak en Uitermark hebben betoogd, was een onnauwkeurige lezing of een bepaalde interpretatie van geschriften van Foucault en Habermas er mee verantwoordelijk voor dat de rol van het opbouwwerk negatief werd afgeschilderd. Maar Foucault had het wel degelijk over "strategische reversibiliteit": macht lokt verzet uit. "zodra een bestuurlijk programma gestalte krijgt en daarmee grenzen aangeeft, creëert het mogelijkheden tot overtredingen en tot subversiviteit. De relevantie van deze opmerkingen voor het opbouwwerk is evident: binnen lokale settings hebben experts autonomie en bovendien kunnen bestuursstrategieën uiteindelijk een tegengesteld effect sorteren" (Duyvendak & Uitermark, 2005, p. 80). Hieraan te koppelen zijn Habermas' inzichten over het ontstaan – onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen en bestuursstrategieën - van publieke ruimtes met dominante publieken en tegenpublieken, naargelang de belangen die ze belichamen én van instituties die deze ruimtes mee gaan creëren en ondersteunen in het debat. Uitgerekend opbouwwerkers hebben zich lange tijd opgesteld als architecten van de publieke sfeer.

De kwestie in historisch perspectief.

Omdat het de context respecteert, vormt historisch inzicht een goede medicijn tegen de valkuilen van overdreven scepticisme of overroepen utopische verwachtingen rond de ambities van opbouwwerk. Zeker als we een realistisch beeld willen schetsen van wat verzet voor opbouwwerk vandaag en morgen kan betekenen. We trekken dus onze zevenmijlslaarzen aan en hinkstappen even door de geschiedenis van het opbouwwerk in Vlaanderen en Brussel, op

zoek naar eerdere tekens van verzet en beheersing en de dubbelheid er rond².

De beginjaren.

Aan opbouwwerk verwante praktijken lagen voor de tweede wereldoorlog verspreid in de werkingen van de grote sociale en culturele emancipatiebewegingen. Samenlevingsopbouw komt na wereldoorlog II om de hoek kijken in de overgang van een agrarische overlevingseconomie naar een economie van massaproductie en -consumptie. Op die overgang zelf hadden individuen en bevolkingsgroepen maar weinig greep. Maar om ze gesmeerd te laten verlopen en vooral met het oog op "mentale reconversie" in een context van toenemende vrije tijd en nood aan persoonlijke en professionele ontplooiing, zien de eerste streekinstellingen het licht. Waren ze niet onmiddellijk van de staat, dan had die toch belang bij het promoten van deze praktijken en de aanwezigheid van intercommunales en economische expansiecomités was nooit ver weg. Daarnaast en gelijktijdig waren in vervallen volksbuurten religieus geïnspireerde werkingen actief. Ze konden beroep doen op kerkelijke faciliteiten, maar ze gingen ook al eens bij de overheid aankloppen. Tussen straat en staat werd in de loop van de jaren zestig geleidelijk aan een tussenruimte van verwevenheid gecreëerd waarin de 2 verschillende ontstaanslijnen een plaats

² Voor de periode na de herstructurering (vanaf 1983) doen we beroep op ons eigen geheugen. Een goede gedetailleerde beschrijving van de periode ervoor waarop we hier steunen is van de hand van E. Vercammen onder de voor ons onderwerp veelzeggende titel: De ondersteuning van de sector Samenlevingsopbouw door de overheid (Brussel, 1988). Meerdere auteurs hebben in overzichtsartikelen die periode in beeld gebracht, vooral onder het motto: schrijven door over te schrijven. Voor zover archieven de tand des tijds hebben doorstaan, is hier nog veel braakliggend terrein voor historisch onderzoek voorhanden.

kregen in de contouren van een eigenstandige werksoort: enerzijds de streekinstellingen, op initiatief van regionale overheden, met politieke dosering in de bestuursorganen en gericht op onderzoek en planning - ook 'functioneel' opbouwwerk rond welzijnsraden kreeg een boost. Anderzijds meer lokale initiatieven, hetzij op aansturen van gemeentebesturen in de context van een nakende fusie van gemeenten (1976) met het oog op een stabilisering van leefgemeenschappen in de grotere bestuurlijke verbanden, hetzij in het verlengde van de democratiseringsgolf van 1968. De buurthuizen die zich hierop inspireerden stelden zich resoluut op het standpunt van een structurele aanpak als reactie op "de maatschappijbestendige aanpak van de oude initiatieven". Deze takken groeiden naar mekaar toe in het buurtopbouwwerk.

Rond de jaren tachtig bloeiden er op het werkveld ietwat overdreven uitgedrukt de spreekwoordelijke duizend bloemen. De aanhangers van het harmonie- en het conflictmodel gingen het ideologisch debat niet uit de weg maar onderhuids sluimerden er ook ietwat prozaïscher overwegingen, ingegeven door eigenbelang en overlevingsdrang. De staat stond immers op het punt het bewegingskarakter van veel initiatieven te stroomlijnen naar de eisen van een subsidiestatuut. Hoe de overheid over sommige gevoelige punten dacht kunnen we bijvoorbeeld afleiden uit de belangrijke beleidsnota samenlevingsopbouw uit 1975 (R. De Backer). Daarin werd sociale actie eerder als een noodoplossing beschouwd, een standpunt dat op nogal wat protest kon rekenen. Wat er ook van zij, vanaf het begin van de jaren tachtig is de overheid zich steeds als een actievere partner gaan opstellen en, naarmate zij meer middelen in de weegschaal wierp, ook met meer repercussies op de basisarchitectuur van de werksoort. Beschouwt men de

samenlevingsopbouw vanuit een thematische, een methodische en een ideologische invalshoek, dan is er vanaf 1980 tot op heden vooral op de eerste twee vlakken sprake van een alsmear verdere inperking van horizonten.

Thematische inperking

Bekijken we het eerst even thematisch. Als gevolg van bevoegdheidsdiscussies tijdens de uitbouw van de Vlaamse staatshuishouding voltrok zich aan de sector een belangrijke herverkaveling. In 1985 ontstond de hybride situatie dat ze weliswaar onder de bevoegdheden van de minister van cultuur bleef, maar toch administratief overgeheveld werd van de dienst volkswontwikkeling naar de administratie van gezin en maatschappelijk welzijn. In 1991 kreeg de sector haar lang verwachte decreet en de daaraan verbonden rechtszekerheid. Maar de beleidsmatige overheveling van Cultuur naar Welzijn was daarmee ook beslecht. De bewustwording rond de stedelijke kwestie en de roep naar kansarmoedebestrijding, eerst in het Vlaams Fonds voor integratie van kansarmen (VFIK) en daarna in het Sociaal Impulsfonds (SIF) hebben er dan weer toe bijgedragen de samenlevingsopbouw op het spoor van de (lokale) armoedebestrijding te loodsen. Men herinnere zich de discussie met het kabinet Lenssens over de opportuniteit om opbouwwerk op de inzet voor de 6 à 7 percent generatiearmen vast te pinnen. Na de eeuwwisseling volgde een vrij onhandige poging van het kabinet Vogels om het opbouwwerk aan de integratiesector te linken. Deze vlieger ging niet op. In het andere geval kan men licht vermoeden waar het opbouwwerk nu zou staan, het lot van de integratiesector vandaag indachtig. De huidige minister van zijn kant stimuleert de toenadering tot de centra voor algemeen welzijn (CAW's) en de Verenigingen waar armen het woord nemen.

Tot op heden onuitgegeven in een context van planning is zijn wens, naar aanleiding van de opmaak van het meerjarenplan 2016-2020, om "bijzondere aandacht te vragen voor een aantal beleidslijnen uit de Beleidsnota 2014-2019 Welzijn, Volksgezondheid en Gezin waartoe het maatschappelijk opbouwwerk dient bij te dragen" (Departement Welzijn, volksgezondheid en gezin, 2015, p. 2). Iets wat stout uitgedrukt zouden we de opsomming van die beleidslijnen kunnen beschouwen als de hoepel waardoor het opbouwwerk voortaan dient te springen. Het staat het opbouwwerk uiteraard vrij de visie van waaruit het dat doet zelf te bepalen, of toch ongeveer. Ideologische inperkingen gebeuren, zoals we verder zullen opmerken, niet altijd op een rechtstreekse manier maar bijvoorbeeld via de weg van de methodiek.

De Herstructurering

In de beginjaren heerste methodenpluralisme. Dat wil zeggen, opbouwwerk in zijn projectmatige vorm³ was binnen het buurtwerk slechts 1 methode naast ontmoeting, animatie, vorming en actie. Aan deze brede waaier van werkvormen kwam met de herstructurering van 1983 in hoofde van de subsidiërende overheid abrupt een einde. De probleemprojectmethode, zoals dat al een tijd in het Nederlandse opbouwwerk in zwang was, werd als exclusieve methode vooruitgeschoven en subsidiëring werd hiervan afhankelijk gemaakt. Dat had op termijn twee verstrekkende gevolgen: professionalisering en verzakelijking. Begin de jaren tachtig heette het dat de legitimiteits- en identiteitsproblemen waarmee het opbouwwerk worstelde te wijten waren aan een te grote ideologische opstelling. De slinger ging dus de andere kant op en methodologische verdieping werd het ordewoord. Nadruk kwam te liggen

³ begrepen als het samen met bewoners, afgebakend in de tijd, gefaseerd en doelgericht werken aan overzichtelijke problemen in de woon- en leefomgeving.

op de technische aspecten van het vak en op de gereedschapskoffer die nodig was om een goede professional te zijn. Verzakelijking had betrekking op pragmatisme en realisme inzake doelbepaling en op de complexiteitsreductie inzake analyse van maatschappelijke problemen. Het risico dat de roep naar overzichtelijkheid en haalbaarheid van aan te pakken problemen de band met de ruimere sociaaleconomische en politieke context naar de achtergrond zou duwen werd reëel. Depolitisering was de prijs voor de meer technocratische wind die door opbouwwerkland woei. Hier komen we tot onze eerdere opmerking over de onrechtstreekse invloeden op het 'ideologisch' gehalte van het opbouwwerk. Nog zo'n indirecte invloed zijn alle ingrepen die ondertussen naast de methodiek zijn doorgevoerd om de instellingen op een meer bedrijfsmatige leest te schoeien en te monitoren.

Opbouwwerk als bemiddelde ruimte in zwaar weer

Rest ons in dit overzicht nog twee kanttekeningen te plaatsen. Beweren dat de sector de beheersingslogica van de overheid slechts te ondergaan heeft, zou de waarheid geweld aandoen. De kwestie van de autonomie is daar een illustratie van. De sector klaagt erover dat ze meer en meer herleid wordt tot uitvoerders van beleid. Debruyne en Van Bouchaute hebben gelijk als ze stellen dat het in deze kwestie niet alleen een zaak is van "gestolen autonomie" maar al evenzeer van "bemiddelde ruimte": in ruil voor middelen en beleidstoegang werden de rebelse kantjes er af geveild, vaker meer dan nodig was.⁴ De andere kant van het verhaal is natuurlijk dat we in een context van veralgemeende

⁴ Ik herinner mij dat tijdens de voorstelling van het Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen in 2008 een vertegenwoordiger van de administratie het verzamelde werkveld de leviëten las: het mocht allemaal wat kritischer.

besparingspolitiek met een overheid zitten die zich met verwijzing naar individuele verantwoordelijkheid op andere kernfuncties oriënteert. Bovendien is de economisering van het welzijnsbedrijf, met uitbouw van marktconforme organisatiestructuren ook binnen opbouwwerkinstellingen, eigen aan bestuurstrategieën binnen het geavanceerd liberalisme. Dat brak niet toevallig ten tijde van de herstructurering door. En er is tenslotte de overtuiging dat de economie zelf wel zal zorgen voor meer welzijn en dat daarvoor geen speciale instellingen in het leven gehouden/geroepen moeten worden.

Omdat het opbouwwerk een sociaal arrangement is en geen sociale beweging zal zijn verzetscapaciteit en alle dubbelheid daarrond altijd van deze context afhankelijk blijven. Het is beter zich daarvan bewust te zijn en van daaruit zijn positie te denken.

Welk opbouwwerk voor welk verzet?

De geschiedenis herhaalt zich, maar niet op dezelfde manier. Na de (terechte) inhaalbeweging op vlak van methodieken gaat het opbouwwerk voor haar legitimiteit en identiteit terug op zoek naar meer kritieke en politieke ruimte⁵. Tegenwoordig groeit er een zeker optimisme over een trendbreuk in de richting van herpolitisering van het middenveld. Hart Boven Hard lijkt het brandpunt te zijn waarbinnen sociale en culturele werkers, vakbondsmilitanten en verontruste en verbolgen burgers schouder aan schouder roepen: tot hier en niet verder, een andere samenleving is mogelijk! Is deze zwaluw de voorbode van een lang verbeide lente? Welke rol kan het opbouwwerk zich hierin aanmeten en wat voor opbouwwerk is daarvoor nodig?

Vanuit ambiguiteiten en spanningsvelden

⁵ Zie de 2 studiedagen onder deze noemers in oktober 2010 resp. maart 2013.

in de ontstaansgeschiedenis komt Koen Hermans tot een ideaaltypische indeling van het structureel sociaal werk (Hermans, 2014). Vervangen we structureel sociaal werk door opbouwwerk, dan verschijnt er een indeling langs radicale, kritische en beleidsgerichte lijnen. In de radicale benadering worden bestaande onrechtvaardige want op ongelijkheid gebaseerde maatschappelijke verhoudingen zelf in vraag gesteld. Het komt er dan op aan middels bewustwording en sociale actie vooral de economische verhoudingen en de instituties die de samenleving schragen fundamenteel te veranderen. Primair staat in deze benadering een conflictstrategie voorop met als inzet de initiële verdeling van maatschappelijke goederen en diensten. In een beleidsgerichte benadering laat men de bestaande verhoudingen onverlet maar wordt, binnen dit kader, gestreefd naar een verbetering van de werking van instellingen, bvb. op het punt van de mate waarin ze maatschappelijke integratie bevorderen. Beïnvloeding via coöperatie staat hier als strategie voorop en dit met het oog op een herverdeling van maatschappelijke goederen en diensten. Kritisch opbouwwerk zal zich vooral toespitsen op de rol die het opbouwwerk en de opbouwwerker opnemen in de reproductie van op ongelijkheid gebaseerde maatschappelijke verhoudingen. Het cruciaal verschil tussen beleidsgericht en radicaal opbouwwerk kunnen we met een voorbeeld illustreren. In functie van sociale stijging van groepen in maatschappelijk kwetsbare situaties zal men in het kader van gelijke onderwijskansen pogen drempels naar onderwijs te verlagen. Radicalen zullen hierop antwoorden: wat baat het mensen in een situatie van uitsluiting naar instellingen toe te leiden die doorheen hun werking voor die uitsluiting verantwoordelijk zijn? Een niet onbelangrijk punt van verschil van de kritische ten aanzien van de twee andere benaderingen is dan weer dat, waar deze laatsten voor verwezenlijkingen

steunen op macht, de eerste steunt op inzicht.

Het ongemakkelijk besef dat het het radicaal structureel sociaal werk en a fortiori het radicaal opbouwwerk aan macht ontbreekt om de hegemonie van de huidige kapitalistische orde te doorbreken, noopt tot allianties met oude en nieuwe sociale bewegingen. Waarbij het nog te bezien valt tot op welke hoogte streefdoelen binnen die bewegingen radicaal geïnspireerd zijn. Verbanning naar een romantisch utopische marge blijft voor de radicale optie bijgevolg een constant gegeven.

Ook in vormen van beleidsgericht opbouwwerk speelt de machtsfactor een rol. In feite kunnen we stellen dat zeker vanaf de herstructurering de beleidsgerichte variëteit kenmerkend was voor het opbouwwerk in Vlaanderen en Brussel. Opbouwwerk kon echter lange tijd evolueren in een context waarbinnen sociale rechten binnen het globale kader van de uitbouw van de verzorgingsstaat niet ter discussie stonden. Het kwam er op aan nieuwe rechten op nieuwe terreinen te traceren en te bevorderen binnen een beleidsruimte die hiervoor openstond. Maar de vanzelfsprekendheid van rechten tout court kwam onder druk te staan. Ook nam de druk op het opbouwwerk toe om zijn expertise in het verlengde van een zich wijzigende sociale politiek in te zetten. De huidige roep naar herpolitiseren van opbouwwerk, gebaseerd op een grondrechtenbenadering, is dus zeker niet een roep naar een radicale opstelling. Het is de roep om zich, vanuit zijn geprivilegieerd ankerpunt in de 'straat', in te schakelen in een brede beweging voor het behoud van verworvenheden van een sociaal model dat vrucht was van het grote naoorlogse sociale compromis en gericht was op het terugdringen van al te grove ongelijkheden. Het is het soort opbouwwerk dat zich inzet voor de vrijwaring van oude, in strijd verworven rechten, waar nodig in nieuwe gewaden - zie de nadruk

op maatschappelijke innovatie. De taak van beleidsgericht opbouwwerk bestaat er in deze omstandigheden meer dan ooit in de gelijkheid waarvan deze rechten uitdrukking zijn te toetsen aan de realiteit en er naar te streven deze realiteit in overeenstemming te brengen met deze rechten, in plaats van deze rechten, zoals sociale politiek nieuwe stijl ambieert, aan de realiteit aan te passen of ze, zoals in een radicale optiek wel vaker gebeurt, af te doen als illusies die de realiteit van de ongelijkheid moeten maskeren. (Rancière, 1998, p.87).

Beleidsgericht opbouwwerk op deze manier opgevat heeft nood aan kritisch opbouwwerk. We zegden het reeds: kritisch opbouwwerk berust op inzicht en niet op macht. Er zijn dus geen excuses om zich niet te wapenen met analyses die vraagtekens plaatsen bij mainstream vertogen over de aanpak van problemen en de rol die men daarbinnen verondersteld wordt te spelen. Zo leidt bij wijze van voorbeeld en besluit inzicht in de algemeen aanvaarde a priori's van het huidige armoedebestrijdingsbeleid tot het (kritische) inzicht dat de strijd tegen de armoede momenteel minder focust op de herverdeling van rijkdom (een beleidsgericht streefdoel 'oude stijl') als wel een appel inhoudt aan de armen om op eigen kracht van hun sociale stijging werk te maken (een beleidsgericht streefdoel in het kader van de nieuwe sociale politiek). De rol van het opbouwwerk vertaalt zich dan eerder in een pedagogische dan in een politieke taakstelling (Suijs, 2012), terwijl het precies dat laatste is waar we, in alle bescheidenheid, naar terug moeten.

Bibliografie

- Debruyne**, (e.a.), (2012), *Samenlevingsopbouw in de stad: van emancipatie naar disciplineren en terug*. In: D. Holemans (ed.), *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*.
- Debruyne**, P. & B. **Van Bouchaute**, *De bestaande orde verstoren. Over de politieke opdracht van het middenveld*. In: *Oikos* 69.
- Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin**, (2015), *Richtlijnen meerjarenplan 2016-2020 samenlevingsopbouw*.
- Duyvendak**, J-W & J. **Uitermark** (2005), *De opbouwwerker als architect van de openbare ruimte*. In: *Beleid en Maatschappij* 32.
- Lorenz (e.a.)**, (2011), *Sociaal-cultureel werk en historisch bewustzijn*. In: F. Cockx (ed), *Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*.
- Hermans**, K. (2014), *De signaalfunctie en structureel sociaal werk*. In: *Journal of social intervention: theory and practice* 23.
- Michielse**, H., (1977), *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*.
- Nauta**, J., (1981), *David Thomas en de opbouwwerker als piggy in the middle*. In: W. van Rees (red.), *De strijd om de community. Over de betekenis en de toepassing van nieuwe Engelse opbouwwerkpraktijken*.
- Rancière**, J., (1998), *Aux bords du politique*.
- Raspe**, A., (1986) *Straat en staat van het opbouwwerk van de afgelopen 20 jaar. Enkele ontwikkelingen en standpunten*.
- Suijs**, S. (2012), *Ervaringen aan de grens. Hedendaagse armoedebestrijding in Vlaanderen*.
- Vandamme**, D. *Welzijnswerk en kapitalisme. Inleiding op de marxistische theorie en geschiedenis van het welzijnswerk in België*.
- Vercammen**, E., (1988), *De ondersteuning van de sector samenlevingsopbouw door de overheid*.
- Verzelen**, W., *Disciplineren en emancipatie: het DNA-profiel van het sociaal werk*. Canon sociaal werk Vlaanderen.
- VIBOSO**, (1994) *Opbouwwerk tussen zorg en strijd*. Samenlevingsopbouw-Cahier.
- Wildemeersch**, D., (1993) *Sociaal-cultureel werk op de naad van leefwereld en systeem*. Gids sociaal-cultureel en educatief werk. Kluwer,